

УДК 340.1

*Ю. В. Сайфуліна***ЗВ'ЯЗОК ПРАВА Й СИЛИ
ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ПРОБЛЕМА**

Актуальність теми. Серед значної кількості сучасних філософсько-правових проблем, пов'язаних із питаннями буття права та його осмислення, місця правових феноменів у житті людини й соціуму, досить мало уваги приділяється питанням зв'язку права з владою та в більш широкому контексті - із силою. Усе це накладає помітний відбиток і на ті висновки, які робляться на рівні загальнотеоретичної та галузевої юриспруденції. Звичними для теорії права є постулати про зв'язок права з державою, а також про примусовий характер права. Утім на тлі бурхливого розвитку політичної філософії, міжнародно-правової теорії, а також юридичної антропології, які показують, що право іноді набуває власних форм владного впливу на суб'єктів, правовий дискурс виглядає таким, що недооцінює проблеми владної зумовленості права. Відтак зв'язок права й сили, яка є неодмінною підставою влади, є й філософсько-правовою проблемою, адже в ній відображено фундаментальні питання природи права, його розвитку та різноманіття в сучасний період.

Мета статті полягає в з'ясуванні фундаментальних філософсько-правових проблем щодо зв'язку права й сили, а також виявленні наслідків цього зв'язку для таких ключових сфер філософії права, як онтологія, гносеологія, аксіологія й антропологія права.

Стан дослідження. Незважаючи на те, що зв'язок права й сили, а також права та влади є доволі поширеною філософсько-правовою тезою, можна констатувати відсутність системних досліджень, присвячених цій проблематиці. Класичними, утім, лишаються праці І. Ільїна, якому належить глибокий методологічний огляд меж застосування сили в праві. Окремо торкалися цих питань також деякі сучасні філософи права: Б. Таманага, Ю. Габермас, Дж. Фінніс, Д. Ллойд, а також класики філософії та теорії права минулого століття: Г. Радбрух, Г. Кельзен, Г. Харт, Л. Фуллер та ін.

Виклад основного матеріалу. Серед найбільш фундаментальних проблем сучасної філософсько-правової думки - питання владної зумовле-

ності права. У найбільш глобальному вираженні ця проблема має значну кількість проявів та охоплює фактично всі значимі аспекти його буття. Водночас можна констатувати, що її глибинні підвалини сягають філософсько-правового за своєю природою питання щодо того, чи лежить в основі права сила, чи воно саме є силою, яка має бути врахована в соціальному розвитку. Та чи інша постановка питання може зумовити низку неоднакових висновків, що матимуть значний вплив на розуміння права як соціального феномена, яке все більшою мірою виходить за межі держави та стає плюралістичним.

Вважаємо, питання про те, чи може зміст і функціонування права бути детермінованими силою, має розглядатися в декількох площинах. По-перше, має бути вирішено, про яку силу йдеться. Тут може бути два варіанти: сила права може інтерпретуватися в релігійно-моральному сенсі, коли право є формою вираження божественної волі чи певних фундаментальних уявлень про людську природу (сила як деякий незмінний і незалежний від людської волі абсолют, нераціональна сила); або ж сила може трактуватися як здатність зумовлювати зміст і форму правових приписів, цінностей та інститутів із конкретно визначеною метою чи в певних інтересах, що наближає нас до співвідношення права й політики (відносна сила, яка підлягає раціоналізації у формах правотворчості та правозастосування). По-друге, має бути з'ясовано, чи є право самостійним соціальним інститутом, який має власний зміст, чи воно загалом здатне виступати лише формою існування соціальних відносин та інститутів, а відтак його зв'язок із силою є невід'ємною складовою функціонування правових систем.

Перший аспект цієї проблеми має більшою мірою гносеологічний характер, оскільки з'ясування того, яка саме сила може бути основою для права, мало впливає на сприйняття самого права. Узагалі постановка питання про силову зумовленість права прямо веде до інструменталістського розгляду права в системі соціальних інститутів (тут доцільними є приклади прагматичного розгляду права як інструменту соціального контролю чи соціального управління). Ідеться про те, що з точки зору абсолютистського трактування проблеми сила властива праву не стільки завдяки його властивостям як соціального феномена, скільки завдяки тому, що воно є певною формою, опосередковуючим елементом у нормативному структуруванні реальності. Право є силою остільки, оскільки воно є породженням людського духу, людської природи тощо.

Такий абсолютистський підхід властивий більшості природно-правових концепцій минулого й сучасності. Відомою та показовою тут є думка Г. Гроція про те, що природне право є настільки самостійною й незалежною силою, що навіть Господь не в силах вплинути на його зміст. Звідси постають такі фундаментальні принципи природного права, як перевага миру над війною, необхідність виконання договорів, існування природжених прав людини тощо, які становлять основу для сили права незалежно від того, яким чином до цього ставиться законодавець. Отже, сила права не залежить від інститутів, які його забезпечують. Сила права - у його

внутрішньому раціональному змісті, у тому, що воно є соціальною необхідністю, а його розвиток - соціальною закономірністю.

Утім такі інтерпретації зв'язку права й сили мають серйозні вади, зумовлені, зокрема, тим, що вони не дають змогу з'ясувати соціальні причини примусовості права, а отже, і його сили. Пояснення права з позицій людського розуму й існування певних незмінних причин та підстав правового розвитку, які є характерними для класичного юснатуралізму, у більшості випадків ведуть до європоцентризму та поширення ідей раціональності на ті правові сфери, для яких вона не характерна. У цьому сенсі більш перспективними видаються ті підходи до розуміння зв'язку права та сили, які пояснюють його з відносних позицій. Вони розвиваються здебільшого в руслі юридичного позитивізму, соціологізму й інтегральних філософсько-правових концепцій.

Саме така постановка проблеми є характерною, наприклад, для тих філософсько-правових і загальнотеоретичних юридичних концепцій, які ставлять за мету з'ясування властивостей права як соціального феномена та демонстрацію зв'язку цих властивостей із примусовою силою права. Так, для С. Алексеєва проблема примусовості права пов'язується з його нормативністю, яка отримує своє вираження в догмі права. Розкриваючи зв'язок влади та права, він пише: «Як це не парадоксально, насправді суворі й жорсткі риси права багато в чому мають коріння саме в моралі, у її безкомпромісних, нерідко максималістських, граничних вимогах, безоглядних імперативах. Уся справа полягає в тому, що ці вимоги й імперативи, коли «виходять» на владний рівень, отримують каральну підтримку від влади, яка використовує (нерідко за власним розсудом) свої каральні, примусово-владні прерогативи, надаючи своїм велінням юридичну форму» [1, с. 386]. Із цієї цитати помітно, що сила права, його примусовість є не внутрішньою, іманентно властивою праву властивістю. Вона виражена в тому, що право пов'язане з владою, політикою й державою й саме завдяки цьому набуває своєї сили. Саме тому сила права в такій інтерпретації є відносною категорією, що виражає не сутнісний, буттєвий аспект права, а його діяльнісний вимір, пов'язаний із тим, як право застосовується. Суто методологічно таке бачення зв'язку права та сили сходить до ідей Г. Радбруха, який довів, що релятивізм як метод філософії права є безальтернативною основою юридичного позитивізму. Він писав, що релятивізм - єдина обов'язкова засада для примусової сили позитивного права. Адже якби існувало природне право, тобто однозначна, пізнана, доказова юридична істина, то не було б зрозуміло, чому позитивне право, яке перебуває в суперечності із цією абсолютною істиною, мусить мати обов'язкову силу. Тому зобов'язальну силу позитивного права можна обґрунтувати тим, що справжнє (тобто реальне, дійсне, позитивне) право не є ні пізнаним, ні доказовим [2, с. 25].

Отже, релятивістський погляд на зв'язок права й сили показує, що примусовість, владна зумовленість і загальна обов'язковість права є зовнішніми його параметрами, зумовленими існуванням влади як особливого

соціального інституту. Однак такий ракурс розгляду проблеми також не позбавлений певних вад. Він у цілому відповідає уявленням про те, як функціонує право в державі, однак не пояснює того, яким чином набуває примусової сили міжнародне право, оскільки очевидно, що прямого зв'язку з владою в міжнародному праві немає. Тут примітним є протиставлення в міжнародно-правовій думці концепцій «панування права» та «панування сили». Так, Р. Каламкарян пише, що сама по собі концепція панування сили спрямована на виправдання застосування сили з метою досягнення певних зовнішньополітичних завдань під час повного ігнорування існування міжнародного права [3, с. 13]. Уже навіть із цього помітно, що право й сила не пов'язуються, а протиставляються, а правові засоби розглядаються як несилові. З одного боку, з такою позицією можна погодитися в тому сенсі, що право дійсно є інструментом обмеження сили. Проте, з іншого боку, таке бачення самого концепту сили є явно звуженим. Більш зваженою в цьому контексті є думка М. Коскеніємі, який пише, що міжнародне право є силою в тому сенсі, що з його існуванням погоджуються, враховують його, хоча часто воно і є продовженням міжнародної політики [4, с. 112]. Однак наскільки тісно право не було б пов'язане з політикою, його сила все одно має самостійне незалежне джерело, що має своїм корінням специфіку самого права як особливого соціального регулятора.

Сила права, таким чином, виявляється пов'язаною з політикою, основною сферою існування якої є владні відносини. Саме питання політичної детермінованості права часто стають основними під час розгляду проблем сили права та права сили. Це цілком зрозуміло, адже політика та право мають прямий і безпосередній зв'язок із силою. Проте сила в цих двох соціальних системах сприймається по-різному. Для політики сила виступає основним інструментом (а подекуди й метою) досягнення визначеної цілі. З урахуванням традиційного розмежування макіавеллівського та кантіанського підходів до змісту політичного процесу, можна констатувати, що макіавеллізм прямо націлений на використання сили як ключового важеля впливу на людей. Сила тут сприймається як дещо тотожне моці та владі: чим більше сили, тим більше влади. А оскільки панування саме по собі сприймається в макіавеллізмі як самоціль, то й право виявляється підпорядкованим йому.

У кантіанстві політика розглядається в контексті практичного розуму, який є джерелом і права, і моралі, і політики. У цьому сенсі з аксіологічної точки зору вони виявляються пов'язаними однією системою цінностей. При цьому варто мати на увазі, що до числа цих цінностей не входять сила, доцільність і міць. Тобто право й політика виключаються з простору «силового» дискурсу: їх зміст і мета детерміновані людською мораллю й апеляцією до трансцендентальної природи людини.

У цьому контексті слушними є зауваження І. Ільїна, який, розглядаючи проблему сили в праві, пише, що саме питання про те, чи є право силою, має бути відкинуте вже на етапі його постановки. На його думку, не можна сказати, що «право є силою» чи «право не є силою», оскільки обидві

такі відповіді можна тлумачити так, ніби вирішується питання реального збігу цих двох феноменів. Він пропонує ставити питання інакше: «Коли і за яких умов право має розглядатися як сила?» [5, с. 42-43]. Вирішення цього питання стосується не лише меж і засобів правового впливу, які доволі детально розглядаються у філософсько-правовій доктрині, а й змісту права.

Саме тому сучасний філософсько-правовий ракурс розгляду права й сили (божественної, політичної, економічної, військової тощо) має бути спрямованим на проблематику змісту права. У більш широкому контексті, питання має ставитися таким чином: чи має право власний зміст, незалежний від інших складових соціальної реальності, чи право є формою, яка може бути заповнена будь-якими нормативами й цінностями? Фактично лише та чи інша відповідь на це питання надає можливість визначитися з тим, чи є право самостійною силою в суспільстві.

Варто підкреслити, що змістовна характеристика права є однією з основних суперечностей між юридичним позитивізмом (включаючи соціологічну його інтерпретацію) та природно-правовими вченнями, а також деякими інтегральними правовими теоріями. Фактично, коли юридичний позитивізм робить акцент на формальних характеристиках права, залишаючи поза межами розгляду його зміст, це створює передумови для висновку, що право є важливою соціальною силою саме завдяки тому, що його формальна визначеність, процедурність і нормативність певним чином структурують соціальну реальність. Сила права в цьому аспекті пов'язана передусім із його можливістю виступати фактором спрямування людської поведінки. При цьому не має значення, що саме є змістом правових норм і які цінності стоять за правовими інститутами. Тут цілком показовою є позиція Ю. Габермаса, для якого сила права є безпосереднім проявом процесуальної легітимності: відчуття причетності до створення та втілення в життя правових норм створює стан причетності й до певного правового дискурсу теж: «Сучасний правовий устрій може бути легітимним, тільки якщо він базується на ідеї самовизначення: громадяни завжди мають бути здатними вважати себе творцями закону, об'єктом дії якого вони є» [6, с. 449].

Позитивістські інтерпретації змісту права прямо допускають можливість впливу на його зміст за рахунок значної кількості факторів. Сила тут є цілком допустимим і доцільним інструментом впливу на правові інститути. Обмеженість такого силового впливу вимогами дотримання процесу (справедливість правових норм залежить від дотримання процедури їх ухвалення) є гарантією того, що право є не лише формально, а й змістовно визначеним. Однак цей зміст є мінливим і залежним від значної кількості чинників. Таким чином, у юридичному позитивізмі рухомість змісту права та стійкість його форми дозволяють сприймати право і як самостійну силу в суспільстві, і як інструмент силового впливу. Право може розглядатися як інструмент, а не лише як мета. Єдиною значимою межею, яка визначає межі застосування сили за такого підходу, є процедурна відповідність. Як пише Б. Таманага, якщо немає вищих стандартів, за якими можна оцінити

моральну правоту закону (а юридичний позитивізм якраз схильний відкидати наявність таких вищих стандартів), то закон можна визнати належним, якщо належними є процедури, за допомогою яких його було створено [7, с. 112]. Відповідно до цієї логіки якщо застосування сили в правовій сфері відбувається відповідно до процедури, то можна припустити, що таке застосування сили є не лише легальним, а й легітимним.

Інтегральна юриспруденція й деякі сучасні природно-правові доктрини інтерпретують зміст права інакше. Вважається, що право завжди має у своєму змісті деякі константи - принципові положення, цінності, виключення яких зі змісту права веде до втрати ним сутності. Серед таких принципових положень можна назвати справедливість, людську гідність, свободу, рівність тощо. Сила права виражається в тому, наскільки послідовно й ефективно ці цінності втілюються у формі правових нормативів і практиці правозастосування. Чим більшою мірою право може гарантувати реалізацію цих цінностей, тим вищою є його сила. З іншого боку, такий підхід значно обмежує можливості використання «права сили», оскільки в більшості випадків сприйняття права в цьому ракурсі зумовлює відмову від внутрішнього незмінного змісту права, його сутності.

Один із небагатьох сучасних філософів права, які прямо займалися проблемами зв'язку права й сили, Д. Ллойд пише, що з точки зору проблем змісту права принципового значення набуває питання про те, чи є сила й створений нею примус складовими права. Аналізуючи різні точки зору, він доходить висновку, що сама по собі сила знаходиться за межами права як такого, тобто вона не є його елементом. Учений зазначає: «Правовий примус зводиться до простої технічної процедури, яка не має принципового значення для існування права як соціального феномена» [8, с. 41]. Протилежна позиція, висловлена Г. Кельзенем, звучить так: «Право - це норма, що підкріплена санкцією» [9, с. 35]. Отже, примусова сила є необхідною умовою існування права як логічної конструкції. Прагнучи примирити ці дві позиції, сучасний американський теоретик природного права Дж. Фінніс зазначає, що розмова про примусовий характер норм обов'язково призведе до проблем рівності перед законом. Однак при цьому це не означає, що закон неможливо мислити без примусу, оскільки примус є однією з форм імплікації закону. Отже, сила права не тотожна його примусовості, адже передбачає також звернення до сфери цінностей, що поділяються певним співтовариством [10, с. 310-315].

Невід'ємність аксіологічних складових права накладає певний відбиток також на інтерпретацію проблеми права й сили. Якщо юридичний позитивізм більшою мірою зосереджений на питанні визначення допустимих меж застосування сили, то інтегральні теорії в більшості випадків акцентують увагу на іншому аспекті, а саме на напрямках застосування сили в праві. Із цієї точки зору цінності, які лежать в основі змісту права, є певними координатами застосування правового примусу: сила права має проявлятися там і тоді, коли фундаментальні цінності права опиняються під загрозою.

Не менш важливими, ніж аксіологічні аспекти зв'язку права та сили, є антропологічні, які виражають себе в декількох важливих тезах. По-перше, розгляд права у зв'язку із силою вимагає з'ясування соціокультурних умов його сприйняття в суспільстві. В одних спільнотах сила права може бути зумовлена його інституційною забезпеченістю, нормативністю й укоріненістю в суспільній свідомості. В інших спільнотах джерело сили права розглядається лише в контексті зовнішніх чинників, таких як релігія чи мораль. Відмінність у таких підходах зумовлена, зокрема, тим, чи сприймається право раціонально, а також тим, які емоції супроводжують акт визнання за правом сили. По-друге, важливим елементом антропології сили права є розкриття його зв'язку з антропологією влади як соціального феномена загалом і державної влади зокрема. Це завдання стає тим більш актуальним, чим частіше ставиться питання про те, якими є сучасні проблеми співвідношення права та влади в суспільстві, де держава поступово втрачає монополію на правотворення, правоінтерпретацію та правозастосування, адже за таких умов право має отримувати нові засоби й інструменти свого інституційного забезпечення.

Як слушно зазначає В. Завальнюк, у наші дні антропологічний підхід до розуміння онтології державної влади проявляється в тому, що в суспільній правосвідомості їй приписуються властивості суто антропного характеру: наявність у держави власних інтересів (хоча в реальності в сучасній демократичній правовій державі загалом не може бути інтересів, відмінних від інтересів громадянського суспільства), здатність викликати почуття та емоції (повага, заздрість, любов, зневага, ненависть, сподівання тощо), здатність підтримувати дружбу з іншими державами або ворогувати з ними тощо. З позицій антропологізму формується те, що сьогодні отримало в політології та іміджеології назву «образ держави» [11, с. 132]. Дійсно, якщо продовжити цю думку, то подібні антропологічні характеристики держави не можуть розглядатися поза сферою правової системи. Фактично лише право може надати державі відповідного образного вираження, а політика дозволяє сформований образ втілити у сфері міждержавної взаємодії. Це ще раз підкреслює важливість та актуальність розгляду антропологічних характеристик зв'язку права й влади як одних з основоположних елементів життя сучасного суспільства.

При цьому важливо підкреслити, що антропологія сили стосовно права та держави має базуватися на інтегральному методологічному фундаменті. На жаль, у вітчизняній юриспруденції поширеною є проблема множення методологічних програм антропологічних досліджень, у результаті чого антропологія права й антропологія держави виявляються побудованими на основі суттєво відмінних методологій. Це зумовлює значні складнощі в їх поєднанні. Як видається, використання комплексних підходів, таких як комунікативний чи антропосоціокультурний, дозволять створити цілісну концепцію зв'язку права та держави в їх зумовленості владою й силою.

Висновки. Таким чином, філософсько-правова проблематика розгляду співвідношення права й сили («сила права» та «право сили») може бути

представлена як цілісна філософсько-правова проблема, яка стосується онтологічних (визначення того, чи є сила сутнісною, іманентно властивою праву рисою), гносеологічних (з'ясування того, як інтерпретується зв'язок права й сили в різних типах і концепціях праворозуміння) аксіологічних (встановлення того, чи є доцільним протиставлення «силової» характеристики права правовим цінностям) та антропологічних (визначення того, якою є залежність між сприйняттям права як сили й соціокультурними детермінантами держави та владної детермінованості права) характеристик права. Залежно від того, які ціннісні орієнтири використовуються під час розкриття змісту права, його інтерпретації будуть тяжіти або до інструменталістського полюсу («право як інструмент», «право сили»), або до змістовного («сила права», «право як сила»). Усе це дозволяє констатувати перспективність подальших філософсько-правових розвідок у сфері зв'язку права та сили, а також права та влади, що набуває особливої актуальності з урахуванням трансформації рис права за сучасної доби, коли спостерігається ослаблення державного впливу на функціонування правової системи.

Література

1. Алексеев С. Право: азбука - теория - философия: опыт комплексного исследования / С. Алексеев. - М. : Статут, 1999. - 712 с.
2. Радбрух Г. Філософія права / Г. Радбрух ; пер. В. Приходько Є. Причепія. - К. : Танем, 2006. - 316 с.
3. Каламкарян Р. Господство права как юридический феномен в системе современного международного права / Р. Каламкарян // Юрист-международник. - 2005. - № 2. - С. 12-21.
4. Koskenniemi M. The politics of international law / M. Koskenniemi. - Oxford ; Portland : Hart, 2011. - 371 p.
5. Ильин И. Понятия права и силы: (Опыт методологического анализа) / И. Ильин // Ильин И. Собрание сочинений : в 2 т. / И. Ильин. - М. : Медиум, 1993. - Т. 1. - С. 11-43.
6. Habermas J. Between Facts & Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law & Democracy / J. Habermas ; trans. W. Rehg. - Cambridge : Cambridge University Press, 1998. - 675 p.
7. Таманага Б. Верховенство права. Історія. Політика. Теорія / Б. Таманага ; пер. А. Іщенко. - К. : Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. - 208 с.
8. Ллойд Д. Ідея права / Д. Ллойд ; пер. М. Юмашева и Ю. Юмашева. - 3-е изд. - М. : Книгодел, 2006. - 415 с.
9. Кельзен Г. Чисте правознавство. З додатком: проблема справедливості / Г. Кельзен ; пер. О. Мокровольський. - К. : Юніверс, 2004. - 495 с.
10. Финнис Дж. Естественное право и естественные права / Дж. Финни ; пер. с англ. В. Гайдамака. - М. : ИРИСЭН ; Мысль, 2012. - 554 с.
11. Завальнюк В. Антропологічне осягнення правової реальності : юриспруденція на перетині епох : [монографія] / В. Завальнюк. - О. : Юридична література, 2012. - 206 с.

А н о т а ц і я

Сайфуліна Ю. В. Зв'язок права й сили як філософсько-правова проблема. - Стаття.

Розглянуто проблеми зв'язку права та сили з точки зору сучасних інтерпретацій форми та змісту права. Показано онтологічні, гносеологічні, аксіологічні та антропологічні аспекти розгляду права як сили та сили в праві. З точки зору онтології права проблема його зв'язку із силою виражена в питанні про те, чи є сила сутнісною рисою права. Гносеологічний аспект проблеми виражено в інтерпретації зв'язку права й сили в різних типах праворозуміння. Аксіологічні й антропологічні грані зв'язку права та сили розкривають соціокультурні аспекти дієвості й ефективності права.

Ключові слова: право й сила, сила права, право сили, сила в праві, правовий примус.

А н н о т а ц и я

Сайфуліна Ю. В. Связь права и силы как философско-правовая проблема. - Стаття.

Рассматриваются проблемы связи права и силы с точки зрения современных интерпретаций формы и содержания права. Показаны онтологические, гносеологические, аксиологические и антропологические аспекты рассмотрения права как силы и силы в праве. С точки зрения онтологии права проблема его связи с силой выражена в вопросе о том, является ли сила сущностной чертой права. Гносеологический аспект проблемы выражен в интерпретации связи права и силы в различных типах правопонимания. Аксиологические и антропологические грани связи права и силы раскрывают социокультурные аспекты действенности и эффективности права.

Ключевые слова: право и сила, сила права, право силы, сила в праве, правовое принуждение.

S u m m a r y

Saifulina Yu. V. Connection between law and force as philosophical and legal problem. - Article.

The article deals with problems connection between law and power in terms of modern interpretations of form and content of law. Author shows ontological, epistemological, axiological and anthropological aspects of considering law as a force and power in the law. In terms of ontology the problem is expressed in the issue of whether the power is an essential feature of law. Epistemological aspect of the problem is expressed in the interpretation of communication between law and forces in different types of legal thinking. Axiological and anthropological facets of communications between law and force reveal aspects of effectiveness and efficiency of law.

Key words: law and force, force of law, law of force, force in law, legal coercion.